Zeszyty Naukowe
Wydziału Zamiejscowego w Chorzowie
Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu
Nr 12 2010 r.

Anna Figna[1]

Europejski rynek płatności w aspekcie procesów globalizacji

1. Wstęp

Procesy globalizacji, integracji, deregulacja na rynkach finansowych powodują szereg zmian na arenie finansów międzynarodowych. Zróżnicowanie wykorzystania instrumentów płatniczych charakteryzuje nie tylko poszczególne regiony świata finansów, ale także poszczególne kraje Unii Europejskiej. Obrót gotówkowy wypierany jest przez polecenia przelewu, polecenia zapłaty oraz płatności kartowe. Na szczeblu unijnym zostały podjęte działania w celu zintegrowania rynku płatności w Europie. Projektem porównywanym do wprowadzenia wspólnej waluty euro była wizja urzeczywistnienia Jednolitego Obszaru Płatności w Euro. Obszar ten stał się faktem w styczniu 2008 r., a prace nad dalszym ujednolicaniem rynku płatności w Unii Europejskiej, pomimo kryzysu finansowego, postępują.

Celem artykułu jest scharakteryzowanie rynku płatności w Europie na tle tego segmentu rynku na świecie, zdefiniowanie koncepcji SEPA, a także przedstawienie postępów w budowie zintegrowanego rynku płatności w euro. Z uwagi na szeroki zakres objęty badaniem artykuł skupia się w szczególności na scharakteryzowaniu zmian, jakie dokonują się na rynku płatności detalicznych w Europie. Bogatym źródłem danych wykorzystanych w analizie były raporty i opracowania przygotowane przez Europejski Bank Centralny, Deutsche Bank Research, Międzynarodowy Fundusz Walutowy oraz Capgemini. Okres objęty analizą przypada na lata 2000-2009. W niektórych przypadkach okres ten został skrócony z uwagi na ograniczoną dostępność danych.

[1] Anna Figna jest pracownikiem Deutsche Bank PBC S. A., jednak rozważania zaprezentowane w artykule stanowią wyraz własnych przemyśleń autorki i nie są tożsame ze stanowiskiem banku.

2. Rynek płatności na świecie

Rynek płatności należy do segmentu rynku usług finansowych o podstawowym znaczeniu dla gospodarki, przedsiębiorstw i konsumentów. Ma również istotne znaczenie dla banków, stanowiąc ważne źródło ich przychodów i bazę do budowy relacji z klientami[2]. Zgodnie z raportem przedstawionym przez Capgemini, EFMA i ING[3], wartość globalnych transakcji bezgotówkowych wyniosła 250 mld w roku 2007, co oznacza wzrost o ponad 8% w stosunku do roku poprzedniego. Kraje rozwijające się i kraje rozwinięte podwoiły wartość przeprowadzonych transakcji bezgotówkowych w okresie 2001-2006. Regiony rozwinięte, Europa i Ameryka Północna, nadal zachowują swoją dominującą pozycję odpowiadając za 60% wszystkich przeprowadzonych transakcji (wykres 1).

Wykres 1. Udział procentowy poszczególnych regionów świata w rynku płatności

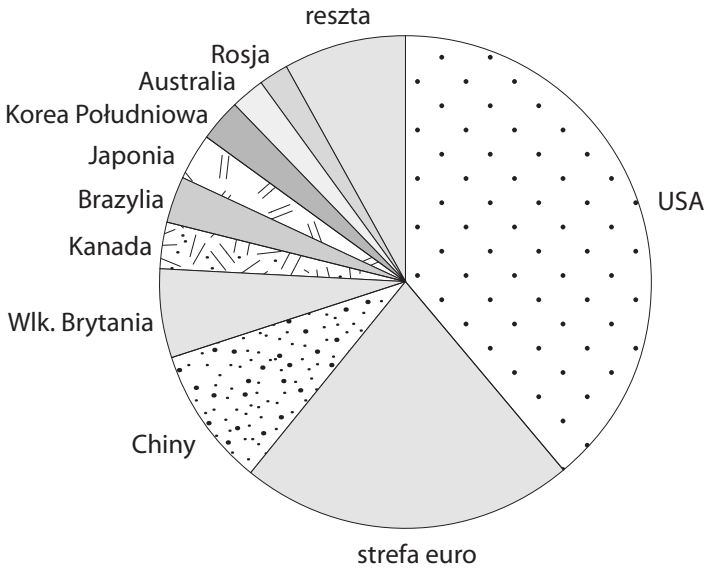

Ź r ó d ł o: ECB DWH, Bank for International Settlements – *Red Book 2007*, Capgemini 2009.

Biorąc pod uwagę korzystanie z poszczególnych instrumentów płatniczych, czołowe miejsce zajmują karty, stając się główną siłą płatności bezgotówkowych. W poszczególnych krajach ich udział jest znacznie zróżnicowany. W ujęciu globalnym wykorzystanie czeków, które było szeroko rozpowszechnione w USA, Kanadzie, Francji, Wielkiej Brytanii, Australii i Indiach, zaczyna być wypierane przez płatności dokonywane przy użyciu kart płatniczych przez osoby prywatne oraz wykorzystanie polecenia przelewu i polecenia zapłaty przez osoby prawne.

[2] J. Harasim, *Banki wobec zmian na rynku płatności detalicznych*, w: *Finanse wobec sfery realnej gospodarki,* red. nauk. K. Znaniecka, T. Zieliński. Wyd. AE w Katowicach, Katowice 2008.

[3] *World Payments Report 2009*, Capgemini, RBS, EFMA, s. 8 i n.

Największy wzrost został zaobserwowany w okresie 2001-2006 w odniesieniu do transakcji dokonanych przy użyciu kart (16%) oraz polecenia zapłaty (13%). Wykorzystanie kart płatniczych wzrosło, w szczególności w Ameryce Łacińskiej (28%), a także w Europie Centralnej, Bliskim Wschodzie i Afryce. Transakcje gotówkowe dominują w Indiach i Chinach. Ten rodzaj płatności odpowiada za więcej niż 80% dokonywanych transakcji. Karty stanowią najbardziej rozwinięty rodzaj płatności bezgotówkowych, odpowiadając za ponad 50% wartości tych operacji w regionie Brazylia, Rosja, Chiny, w Indiach natomiast nadal dominującymi bezgotówkowymi instrumentami płatniczymi są czeki (np. przy płatnościach wynagrodzeń). USA odpowiadało w roku 2007 za 39% płatności globalnych, a wartość dokonanych płatności wzrastała średniorocznie o 5% od 2001 r. Dane wskazują również na znaczne zastępowanie płatności gotówkowych płatnościami bezgotówkowymi. Obrót gotówkowy zmniejszył się o 7,4%. Wartość transakcji dokonanych przy użyciu kart debetowych wzrosła o 16%, wartość transakcji dokonanych przy użyciu kart kredytowych wzrosła o ponad 5%, wartość transakcji dokonanych przy wykorzystaniu polecenia przelewu wzrosła o 7%, a polecenia zapłaty – o 18%. Wartość transakcji dokonanych przy użyciu czeków zmniejszyła się o 7% w 2007 r. Odzwierciedlało to wzrost popularności płatności za rachunki dokonywane online oraz skuteczne działanie banków redukujące wykorzystanie czeków. W Chinach przyszłość wykorzystania płatności bezgotówkowych zależy od tego, czy rynek płatności w dalszym ciągu będzie się dynamicznie rozwijał czy też zostanie zahamowany przez ograniczony dostęp do bankowych udogodnień. Perspektywy rozwoju rynku płatności w Chinach skupiają się wokół dwóch scenariuszy – pesymistycznego i optymistycznego. Pierwszy z nich zakłada, że dostęp do bankowości rozwijać się będzie wolno, a siła nabywcza wzrastać będzie tylko poprzez tę część populacji, która już utrzymuje wysoki standard życia. Udział wykorzystania kart płatniczych spowolni do poziomów, jakie są w krajach rozwiniętych, a wykorzystanie polecenia przelewu i polecenia zapłaty nie zwiększy się, dopóki nie zostanie zmodernizowana infrastruktura płatności. Drugi ze scenariuszy zakłada, że dostęp do bankowości będzie się stale rozwijać, a siła nabywcza wzrastać będzie poprzez szerszą część populacji. Udział wykorzystania kart płatniczych będzie stale wzrastał, pomimo że wykorzystanie polecenia przelewu i polecenia zapłaty nie zwiększy się, dopóki nie zostanie zmodernizowana infrastruktura płatności. Prognozy przewidują, że w roku 2013 rynek USA nadal będzie zajmował pierwsze miejsce, a kraje rozwinięte osiągną dominującą pozycję na globalnym rynku płatności bezgotówkowych. Biorąc pod uwagę scenariusz optymistyczny dla Chin, wyprzedzą one strefę euro pod względem wielkości transakcji bezgotówkowych[4].

Pięć krajów – Francja, Niemcy, Wielka Brytania, Holandia, Hiszpania – odpowiada za 63% wszystkich transakcji bezgotówkowych w badanych 17 krajach[5]

[4] Tamże, s. 12.

[5] Austria, Belgia, Finlandia, Francja, Niemcy, Grecja, Irlandia, Włochy, Luksemburg, Portugalia, Holandia, Słowenia, Hiszpania, Wielka Brytania, Dania, Szwecja, Polska.

i 95% transakcji bezgotówkowych w porównaniu z tymi transakcjami dokonywanymi w strefie euro. Największy udział należy do Niemiec i Francji. Wykorzystanie instrumentów bezgotówkowych jest zróżnicowane w poszczególnych krajach (wykres 2).

Wykres 2. Krajowy rynek płatności wybranych państw w 2007 r.
(liczba transakcji w mld)

Ź r ó d ł o: H. Mai, *SEPA: Changing times for payments*. DB Research, 2009, s. 3.

Kraje z największym wolumenem transakcji bezgotówkowych zajmują czołową pozycję na rynku płatności w Europie (np. Niemcy odnotowały wzrost 7% rocznie w okresie 2001-2006), podczas gdy państwa z niskim wolumenem nadal odnotowują nieznaczny wzrost w tym segmencie rynku (np. Włochy i Portugalia). Karty stanowią główny środek płatności bezgotówkowych w Europie (wykres 3). Prognozy przewidują znaczny wzrost wykorzystania kart w szczególności w takich krajach, jak Włochy, Polska i Grecja, w których stopień korzystania z karty na 1 mieszkańca jest relatywnie niski. Polecenie zapłaty jest szeroko wykorzystywane we wszystkich analizowanych krajach z wyjątkiem: Grecji, Portugalii, Hiszpanii i Włoch. Największy udział odnotowany został w Finlandii, Austrii i Luksemburgu. Kraje nordyckie wykorzystują w niewielkim zakresie polecenia przelewu, podczas gdy ten instrument płatniczy jest rozpowszechniony w Austrii, Niemczech i Holandii.

Wykres 3. Udział procentowy poszczególnych instrumentów płatniczych w strefie euro (2007 r.)

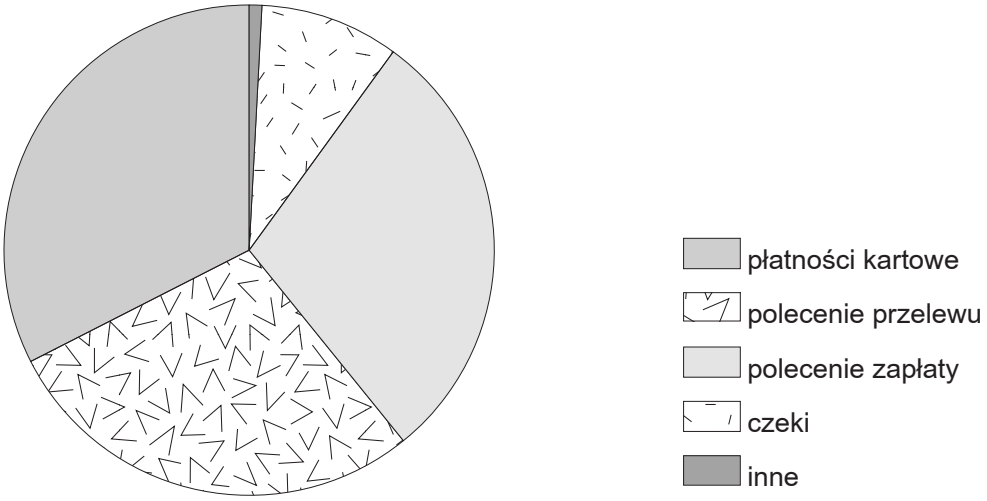

Ź r ó d ł o: opracowanie własne na podstawie H. Mai, *SEPA: Changing times for payments*, DB Research, 2009, s. 10.

3. Koncepcja SEPA

Unia Europejska stanowi drugi pod względem wielkości rynek płatności na świecie (tabela 1), którego szacowana wartość transakcji w ciągu roku kształtuje się na poziomie 75 mld euro, a którego liczba uczestników oceniana jest na 500 mln Europejczyków[6].

Badania przeprowadzone i opublikowane m.in. w roku 2005 przez W. De Ploey, O. Denecker, T. Kehrmann, oraz Mc Kinsey&Company[7] obrazują zróżnicowanie działalności banków w zakresie obrotu płatniczego, w szczególności cen związanych z wybranymi produktami. Badania te dowiodły, iż transakcje płatnicze poszczególnych krajów europejskich[8] odgrywają znaczącą rolę. Pomimo że produkty bankowe w niektórych krajach są podobne, zróżnicowane są ceny z nimi związane.

Banki w Europie korzystają z dochodowych produktów płatniczych w celu subsydiowania produktów płatniczych generujących straty. Z bankami konkurują firmy gotowe skorzystać z ich dochodowej działalności (np. przy produktach takich jak karty kredytowe) pozostawiając bankom mniej dochodowe transakcje (np. gotówkowe).

[6] J. Żabińska, A. Sarnik–Sawicka, *SEPA jako katalizator procesów integracyjnych na europejskich rynkach finansowych*, w: *Rynek finansów. Inspiracje z integracji finansowej,* red. P. Karpuś, J. Węcławski, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 2008, s. 55.

[7] W. De Ploey, O. Denecker, T. Kehrmann, Mc Kinsey&Company, *European Payment Profit Pool Analysis: Casting Light in Murky Water,* 2005, s. 2 i n.

[8] Analiza dotyczyła 9 państw reprezentujących 87% Produktu Krajowego Brutto Unii Europejskiej: Belgia, Francja, Niemcy, Włochy, Holandia, Polska, Hiszpania, Szwecja i Wielka Brytania.

Tabela 1. Rynki płatności na świecie (2007 r.)

Region	Płatności bezgotówkowe (mld transakcji)
Ameryka Północna (USA, Kanada)	89
Europa (Unia Europejska — 27 państw)	74
Azja / rejon Pacyfiku	21
Reszta świata	13
Ogółem	197

Ź r ó d ł o: A. T. Kearney, *Rewolucja SEPA. Wyzwania dla rynku kart i płatności w Europie i w Polsce*, Konferencja Związku Banków Polskich, Warszawa, 31 marca–1 kwietnia 2008.

Wykorzystanie instrumentów płatniczych, a więc również dochody uzyskiwane z działalności operacyjnej, jest zróżnicowane w poszczególnych krajach Unii Europejskiej. W Wielkiej Brytanii znaczna część zysków generowana jest z takich produktów jak karty kredytowe, we Francji zyski pochodzą z marż związanych z prowadzeniem rachunków bieżących. Włochy stanowią najbardziej dochodowy rynek płatności. Kraj ten charakteryzują relatywnie wysokie koszty (związane z płatnościami), które są rekompensowane przez dochody z opłat transakcyjnych i tych związanych z prowadzeniem kont. Polska należy również, obok Włoch i Hiszpanii, do krajów „zorientowanych na opłaty", jednakże dochody z opłat nie przewyższają kosztów związanych z obrotem gotówkowym. Belgia, Holandia i Szwecja charakteryzują się efektywnym systemem płatności i relatywnie niskim udziałem takich instrumentów płatniczych jak gotówka czy czeki. Zróżnicowanie poziomu kosztów i dochodów w poszczególnych, badanych krajach uwarunkowane jest w znacznej mierze korzystaniem z różnych instrumentów płatniczych. W Polsce straty są spowodowane głównie tym, że obrót gotówkowy stanowi 98% wszystkich transakcji. Dokonując porównania opłat za produkty płatnicze, ceny związane np. z poleceniem zapłaty wahają się od 65 centów we Włoszech do np. 2 centów w Belgii. Zróżnicowanie w opłatach wynikać może również, powołując się na przeprowadzoną analizę, z faktu, kto będzie ponosił koszty transakcji − osoba prawna czy fizyczna. W bankach holenderskich 75% dochodów związanych z płatnościami generowane jest przez klientów firmowych (osoby prawne), podczas gdy w Niemczech – przedsiębiorcy odpowiadają jedynie za około 30% tego typu dochodów.

Odpowiedzią na potrzebę ujednolicenia rynku płatności detalicznych w Europie jest wizja zintegrowania rynku usług płatniczych działających na zasadach efektywnej konkurencji i budowa Jednolitego Obszaru płatności w euro[9], obszaru, na którym wszystkie płatności w euro będą traktowane jak płatności krajowe[10]. W ramach SEPA obywatele, przedsiębiorcy i inne podmioty mogą nie tylko otrzymywać, ale

[9] *SEPA – bankowa rewolucja,* Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, Zeszyty BRE Bank – CASE nr 90, s. 5.

[10] European Payments Council, *Euroland: Our Single Payment Area!*, "White Paper", Brussels 2002.

także dokonywać płatności w euro na obszarze Europy. Płatności będą dokonywane według takich samych zasad i regulacji prawnych oraz bez względu na miejsce działania obywateli i przedsiębiorców[11]. Celem SEPA jest zwiększenie konkurencyjności banków europejskich, jak również efektywności gospodarki Unii Europejskiej[12]. Realizacja projektu SEPA ma położyć kres fragmentaryzacji europejskiego obrotu płatniczego realizowanego do tej pory w granicach poszczególnych państw. Ma także pozwolić na dokonywanie płatności bezgotówkowych, poprzez zastosowanie jednolitych instrumentów płatniczych[13], oraz na podwyższenie jakości usług płatniczych. Rynek płatności detalicznych w euro ma również zwiększyć efektywność produktów płatniczych, a także zwiększyć stosowanie tańszych sposobów dokonywania płatności. Harmonogram projektu SEPA przewidywał trzy podstawowe etapy: projektowania, wprowadzania i migracji (tabela 2)[14].

Tabela 2. Harmonogram realizacji projektu SEPA

Etap projektowania 01/2004 – 06/2006	**Etap wprowadzania 06/2006 – 01/2008**	**Etap migracji 01/2008 – 12/2010**
Na tym etapie zaprojektowano modele nowych poleceń przelewu i zapłaty oraz ramowe zasady dla kart płatniczych, jak również elementów infrastruktury rozliczeniowej i rozrachunkowej. Opracowano niezbędne standardy i specyfikacje związane z wymogami bezpieczeństwa	Etap obejmował przygotowania do wdrożenia nowych instrumentów, standardów i elementów infrastrukturalnych SEPA, jak również przeprowadzanie niezbędnych testów. Podmioty z poszczególnych krajów strefy euro (m.in. banki, administracja publiczna, przedsiębiorstwa) odpowiedzialne za wprowadzenie i migrację, kontrolowały gotowość poszczególnych stron do wprowadzenia SEPA	Etap, w którym krajowe modele płatności będą współistnieć z nowymi modelami SEPA. Klienci będą mogli korzystać z dotychczasowych instrumentów krajowych, jak również z nowych instrumentów jednolitego obszaru płatności w euro, podmioty infrastruktury rozliczeniowej i rozrachunkowej będą przetwarzać płatności dokonywane z użyciem obu rodzaju instrumentów. Cel: stopniowa migracja na rozwiązania SEPA pod wpływem sił rynkowych i osiągnięcie masy krytycznej transakcji realizowanych za pomocą nowych rozwiązań do końca 2010

Ź r ó d ł o: opracowanie własne na podstawie EBC, *Jednolity Obszar Płatności w Euro (SEPA). Zintegrowany rynek płatności detalicznych*, Frankfurt am Main 2006, s. 14.

[11] European Payments Council, *EPC Road map 2004-2010*, Brussels 2005.

[12] *SEPA – bankowa rewolucja*, s. 6.

[13] J. Żabińska, A. Sarnik-Sawicka, wyd. cyt. s. 55.

[14] EBC, *Jednolity Obszar Płatności w Euro (SEPA). Zintegrowany rynek płatności detalicznych*, Frankfurt am Main 2006, s. 7 i n.

Początki projektu sięgają wprowadzenia jednolitej waluty euro w obrocie bezgotówkowym, a następnie gotówkowym oraz przyjęcia Strategii Lizbońskiej. Podstawowym dokumentem określającym ogólne warunki dla płatności transgranicznych w euro w Unii Europejskiej, zapewniającym spójne ramy prawne dla wszystkich usług płatniczych, stała się Regulacja Parlamentu Europejskiego i Komisji Europejskiej (nr 2560/2001)[15].

Środowisko bankowe w krajach Eurolandu stwierdziło, że najlepszym rozwiązaniem dla wprowadzenia wymogów zawartych w Regulacji będzie stworzenie samoregulacyjnych mechanizmów. W roku 2002 została powołana międzybankowa organizacja, Europejska Rada ds. Płatności (European Payments Council, EPC) odpowiedzialna za koordynację i nadzór nad pracami związanymi z wprowadzeniem Jednolitego Obszaru Płatności w Euro[16]. W skład EPC weszły banki, organizacje kartowe oraz Europejski Związek Banków (European Banking Association). W roku 2002 Europejska Rada ds. Płatności opracowała dokument, Our Single Payment Area, wprowadzający powszechną wizję SEPA, zaakceptowaną przez środowisko bankowe. W opracowanej w 2004 r. tzw. mapie drogowej na lata 2004-2010 sprecyzowano definicję SEPA, przedstawiona została rola i zakres odpowiedzialności poszczególnych uczestników procesu oraz kolejne zadania na drodze do ukształtowania europejskiego rynku płatności. We wrześniu 2005 r. ukazały się pierwsze wersje dokumentów dotyczących funkcjonowania kart, polecenia przelewu oraz polecenia zapłaty w obrębie SEPA, a w marcu 2006 r. powyższe dokumenty zostały zaakceptowane przez Zgromadzenie Plenarne EPC[17]. W listopadzie 2007 r. Parlament Europejski uchwalił Dyrektywę o usługach płatniczych (Dyrektywa PSD) wyznaczającą pewne minimalne standardy oferowania i wykonywania usług płatniczych, jak również gwarantującą ochronę wszystkim korzystającym z usług płatniczych[18]. Dokonując porównania Dyrektywy PSD z Jednolitym Obszarem Płatności w Euro, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na fakt, że SEPA stanowi inicjatywę branżową mającą charakter samoregulacji, jest zbiorem zasad i reguł. PSD jest natomiast aktem prawa wspólnotowego, którego postanowienia muszą być wdrożone do systemów prawnych krajów UE. Dyrektywa stanowi fundament prawny dla SEPA. Przewidywany okres wdrożenia (migracji) Jednolitego Obszaru Płatności w Euro został określony na lata 2008-2010, podczas gdy Dyrektywa PSD obligatoryjnie musiała zostać wdrożona w terminie do

[15] Regulacja Parlamentu Europejskiego i Komisji Europejskiej (nr 2560/2001) w sprawie płatności transgranicznych w euro.

[16] K. Rybiński, *Jednolity Obszar Płatności w Euro z perspektywy Narodowego Banku Polskiego*, Konferencja Związku Banków Polskich: *Jednolity Obszar Płatności w Euro, struktura Organizacyjna SEPA w Polsce – SEPA PL*, 10 października 2006.

[17] *SEPA – bankowa rewolucja*, Zeszyty BRE – CASE, Nr 90, 2007, s. 31.

[18] Tamże, s. 32.

1 listopada 2009 r. Zasięg terytorialny SEPA obejmuje obligatoryjnie państwa należące do Eurolandu, a także te, które później przyjmą wspólną walutę. Dobrowolnie obszarem tym objęte są również pozostałe państwa Unii Europejskiej oraz Islandia, Norwegia, Lichtenstein i Szwajcaria. Dyrektywa natomiast obejmuje wszystkie państwa Unii Europejskiej. Zakres przedmiotowy związany z SEPA obejmuje wybrane krajowe instrumenty płatnicze w euro, tzw. instrumenty SEPA realizowane drogą elektroniczną wraz z infrastrukturą. Analizując Dyrektywę PDS pod względem zakresu przedmiotowego, należy zauważyć, iż dotyczy ona usług płatniczych, w tym obecnych i przyszłych instrumentów płatniczych w euro i w walutach krajowych państw Unii Europejskiej wraz z infrastrukturą. Zakres podmiotowy SEPA bezpośrednio obejmuje banki, pośrednio natomiast izby rozliczeniowe, emitentów kart płatniczych, agentów rozliczeniowych i sieci bankomatów. Zakres podmiotowy Dyrektywy PSD obejmuje wszystkich dostawców usług płatniczych, tj. banki, instytucje pieniądza elektronicznego, instytucje płatnicze[19].

Europejska Rada ds. Płatności określiła schematy płatności dla poleceń przelewu i poleceń zapłaty, a także przedstawiła ramowe zasady dotyczące kart płatniczych SEPA. Istniejące instrumenty krajowe mają być stopniowo zastępowane instrumentami SEPA opartymi na wspólnych modelach i ramowych zasadach[20]. Model poleceń przelewu SEPA to model płatności międzybankowych definiujący wspólny zestaw zasad i procesów dotyczących przelewów w euro. Model określa jednolity poziom usług oraz minimalne terminy realizacji poleceń przelewu przez instytucje finansowe uczestniczące w SEPA.

Cechy modelu poleceń przelewu to m.in.:
- osiągalność na całym obszarze SEPA,
- uznanie rachunku beneficjanta pełną kwotą przelewu,
- brak limitu wartości przelewu,
- maksymalny czas rozrachunku – trzy dni robocze,
- identyfikacja rachunku przez numery IBAN i BIC,
- obszerny zestaw zasad regulujących płatności odrzucone i zwroty.

Model poleceń zapłaty SEPA jest modelem płatności międzybankowych definiującym wspólny zestaw zasad i procesów dotyczących poleceń zapłaty w euro. Model określa jednolity poziom usług oraz ramy czasowe okresów, w których instytucje finansowe uczestniczące w SEPA muszą pełnić rolę banku dłużnika.

Cechy modelu poleceń zapłaty to m.in.:
- osiągalność na całym obszarze SEPA,
- płatności w euro zarówno okresowe, jak i jednorazowe,
- maksymalny czas rozrachunku – pięć dni roboczych dla pierwszej

[19] J. Harasim, wyd. cyt., s. 229.

[20] P. Łysakowski, *SEPA – jednolity obszar płatności w euro*, w: *Integracja rynków finansowych w Unii Europejskiej od A do Z,* „Bank i Kredyt" 2007, nr 11-12, s. 9.

płatności i dwa dni robocze dla płatności powtarzalnych,
– identyfikacja rachunku przez numery IBAN i BIC,
– obszerny zestaw zasad regulujących płatności odrzucone i zwroty.

Model ten może zawierać różne rozwiązania odpowiadające różnym potrzebom klientów, np. dla transakcji pomiędzy podmiotami gospodarczymi lub transakcji między podmiotami gospodarczymi a osobami prywatnymi. Może obejmować różne możliwości upoważniania do obciążania rachunku, uwzględniające odmienne praktyki w krajach należących do SEPA.

Płatności kartowe SEPA będą dokonywane według ogólnych zasad, do których będą się musieli stosować wystawcy, nabywcy, programy kartowe oraz operatorzy.

Cechy płatności kartowych SEPA to m.in.:
– możliwość dokonywania płtności jedną kartą w całej strefie euro (placówki handlowe mogą jedynie wprowadzać ograniczenia co do akceptowanych marek karty),
– wzrost konkurencji między instytucjami przetwarzającymi płatności kartowe, a także oferowanie usługi w całej strefie euro.

Ostatecznym celem SEPA jest ułatwienie rozwoju kart płatniczych od strony zarówno podaży (banki), jak i popytu (posiadacze kart, placówki handlowe) dla całej strefy euro, z całkowitym zniesieniem różnic między transakcjami krajowymi i transgranicznymi. W przyszłości posiadacze kart wystawionych w strefie euro będą mogli nimi płacić w całej strefie euro. Należy znaleźć rozwiązania pozwalające rozszerzyć sieci akceptacji krajowych systemów kart płatniczych na całą strefę euro. W dniu 28 stycznia 2008 r. Jednolity Obszar Płatności w Euro rozpoczął oficjalnie funkcjonowanie. Pierwszym instrumentem w standardzie SEPA wprowadzonym do obrotu było polecenie przelewu. Polecenie zapłaty zostało wprowadzone w listopadzie 2009 r. Około 4500 instytucji kredytowych w Europie przystąpiło do poleceń przelewu SEPA oraz około 2400 instytucji kredytowych – do poleceń zapłaty SEPA. Prognozuje się, że liczba instytucji wzrośnie w ciągu roku 2010, gdyż wszystkie unijne instytucje kredytowe zobowiązane są prawnie do przyjęcia poleceń zapłaty w standardzie SEPA od listopada 2010 r.[21]. Pomimo wprowadzenia w 2008 r. polecenia przelewu, wykorzystywane jest ono jedynie w ograniczonym zakresie (wykres 4). Przyczyną takiego stanu rzeczy może być fakt, że użytkownicy sceptycznie podchodzą do SEPA, a w opinii ogółu społeczeństwa korzyści jeszcze nie zostały zauważone. Ponadto sektor bankowy wspiera SEPA tylko połowicznie. Państwo waha się przy korzystaniu i wspieraniu SEPA. A to sektor publiczny powinien nadawać tempo użytkownikom SEPA[22].

[21] *SEPA-Lastschriften erfolgreich gestartet*, Pressenotiz der Deutschen Bundesbank, Frankfurt am Main, 2 November 2009.

[22] Europäische Integration im Zahlungsverkehr und in der Wertpapierabwicklung. Rede von Dr Hans Georg Fabritus, Frankfurt am Main, 17 November 2009.

Wykres 4. Udział procentowy polecenia przelewu SEPA we wszystkich przelewach w euro w strefie euro (2008 r.)

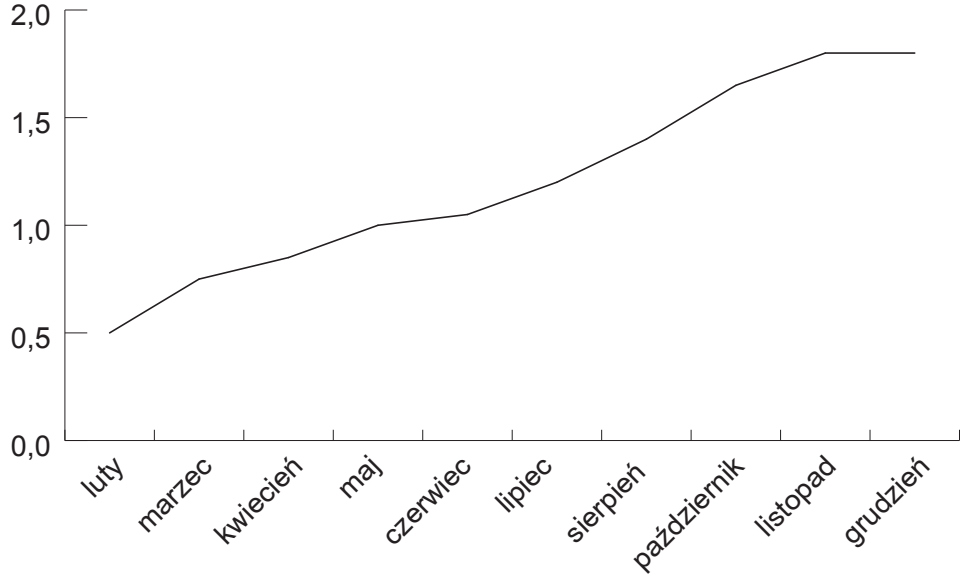

Ź r ó d ł o: H. Mai, *SEPA: Changing times for payments*, DB Research, 2009, s. 12.

Projekt Jednolitego Obszaru Płatności w Euro, w zakresie rozmiaru i zawiłości można porównać do wprowadzania nowej waluty euro. Projekt ten stanowi logiczny, kolejny krok w kierunku silniejszej integracji europejskiej. Biorąc pod uwagę rynek płatności detalicznych, oznacza to, że klienci mogą otrzymywać i dokonywać płatności bezgotówkowych w euro z jednego rachunku pod takimi samymi warunkami, niezależnie od lokalizacji. Europejski Bank Centralny, mając na uwadze wagę integracji finansowej, a w szczególności wprowadzanie Jednolitego Obszaru Płatności w Euro, odgrywa rolę katalizatora dla inicjatyw sektora prywatnego, w szczególności banków i użytkowników usług płatniczych, poprzez wspieranie działań mających na celu likwidację barier integracji finansowej, a także monitoruje postępy wdrażania projektu. Europejski Bank Centralny formułuje ponadto oczekiwania, a poprzez to projekt SEPA jest nie tylko rozwiązaniem krótkoterminowym dla płatności ponadgranicznych, ale także staje się projektem, który przenosi obszar euro w kierunku zaawansowanego rynku płatności detalicznych. W październiku 2006 r. Rada ECOFIN zaprosiła EBC, by kontynuował ścisłe monitorowanie rozwoju SEPA.

W odniesieniu do powyższych rozważań pojawia się pytanie dotyczące oddziaływania SEPA na działalność banków, korzyści dla konsumentów i przedsiębiorstw. Wpływ na koszty i dochody banków jest zdeterminowany przez wybór strategii. Nowe i innowacyjne produkty, nowe rynki i związki między nimi mogą prowadzić do nowych źródeł dochodów banków. Banki, które mają dalekosiężne wizje i są skłonne wprowadzić dodatkowe usługi, które zautomatyzują proces płatności, mogą stworzyć nowe możliwości wypracowania zysków. Kluczowym czynnikiem dla rozwoju jest otwarta i przejrzysta konkurencja ponadeuropej-

ska[23]. Dla banków uczestniczących w SEPA zmiany niosą możliwości rozwoju produktów opartych na rachunku bankowym o zasięgu zarówno lokalnym, jak też europejskim, a to daje możliwości obsługiwania paneuropejskich korporacji sieci handlowych, a także zwiększenia wydajności operacyjnej[24]. Oczekiwania związane z wprowadzeniem standardów SEPA związane są również z możliwością obniżenia kosztów. Nowe instrumenty płatnicze zostały tak skonstruowane, aby umożliwić redukcję wewnętrznych i zewnętrznych kosztów ponoszonych przez banki. Zwiększona przejrzystość opłat powinna umożliwić uproszczenie struktur[25]. Urzeczywistnienie Jednolitego Obszaru Płatności w Euro może mieć pozytywny wpływ na międzynarodową ekspansję banków w Unii Europejskiej. Z jednej strony koszty, jakie pociąga za sobą implementacja SEPA, mogą być dość znacznym czynnikiem sprzyjającym konsolidacji banków, z drugiej jednak wydaje się, że rynek może odpowiedzieć innymi rozwiązaniami. W mniejszych bankach rozwiązaniem może być np. outsoursing usług transakcyjnych. Duże banki natomiast, o ugruntowanej pozycji w świecie rozliczeń w euro, już na starcie posiadają wolumeny transakcji w standardzie SEPA, pozwalające na minimalizację kosztów przetwarzania, a dodatkowe transakcje pozwolą im na dalsze obniżanie kosztów. Ten fakt może spowodować, że banki zaczną oferować mniejszym bankom, w których skala działalności nie będzie sankcjonowała inwestycji na dostosowywanie systemów transakcyjnych do wymogów SEPA, usługi polegające na przetwarzaniu tych transakcji[26]. Zwiększona przejrzystość opłat oraz łańcucha transakcyjnego ma zredukować subwencjonowanie określonych produktów przez inne (w szczególności chodzi tu o subsydiowanie gotówki), a w rezultacie ceny produktów płatniczych będą wynikały z ich realnych kosztów. Wraz z redukcją ilości transakcji „papierowych" pozycja poszczególnych instrumentów płatniczych na rynku również ma ulec zmianie, na korzyść płatności elektronicznych. Nastąpić ma racjonalizacja i usprawnienie funkcjonowania infrastruktur międzybankowych. Mechanizmy rozliczeń i rozrachunku mają stać się bardziej efektywne dzięki wprowadzeniu systemów elektronicznego transferu funduszy. Banki o zasięgu międzynarodowym mogą osiągnąć oszczędności, jeśli zastąpią lokalne instrumenty płatnicze zestawem instrumentów paneuropejskich i zredukują ilość połączeń z wieloma platformami rozliczeniowymi. Nawet mniejsze banki krajowe i regionalne uzyskają możliwość konkurowania na płaszczyźnie paneuropejskiej – sama obecność fizyczna nie będzie już istotna. Paneuropejscy

[23] ECB, *The economic impact of the single euro payments area*, Occasional Paper Series, nr 71, August 2007, s. 20.

[24] *SEPA – bankowa rewolucja*, s. 33.

[25] I. Kuchciak, *SEPA jako element integracji systemów płatniczych – analiza szans i zagrożeń*, w: *Rynek finansów. Inspiracje z integracji finansowej,* red. P. Karpuś, J. Węcławski, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 2008, s. 49 oraz szersza analiza w SEPA: potential benefits at stake. Researching the impact of SEPA on the paymentsmarket and its stakeholders, ec. europa. eu/internal_market/payments/docs/sepa/sepa-capgemini_study=final_report_en. pdf, stan na 17.04.2008

[26] C. Skinner, *The future of finance after SEPA*, Wiley Finance, 2008.

przedsiębiorcy i detaliści szukać będą banku, który zapewni im transgraniczne produkty i usługi, tak aby mogli czerpać z korzyści, jakie przynosi SEPA. Dzięki zniesieniu ograniczeń w dostępie i korzystaniu z systemów, instytucje finansowe będą mogły dokonywać wyboru infrastruktury do rozliczania płatności transgranicznych i rozrachunku na podstawie kryteriów jakości i ceny usług[27].

Jednolity Obszar Płatności w Euro ma przyczynić się również do uproszczenia zarządzania płatnościami dokonywanymi przez przedsiębiorstwa. Obsługa płatności zostanie uproszczona, gdyż format wszystkich wpłat i wypłat będzie taki sam. Konsolidacja tych płatności i zarządzania płynnością w jednym miejscu zapewni przedsiębiorcom Eurolandu oszczędności kosztów i czasu. Usługi płatnicze oparte na elektronicznej wymianie danych i automatycznym przetwarzaniu informacji umożliwią wykorzystanie dodatkowych funkcji, takich jak fakturowanie elektroniczne czy elektroniczne uzgadnianie sald[28]. W tabeli 3 zestawione zostały wybrane korzyści dla przedsiębiorców, płynące z budowy Jednolitego Obszaru Płatności w Euro.

Tabela 3. Korzyści dla przedsiębiorców po wprowadzeniu Jednolitego Obszaru Płatności w Euro

Dziś − przed SEPA	**Jutro – SEPA**
Duże koszty przetwarzania gotówki i relatywnie niska ilość transakcji elektronicznych. Nieustanne ryzyko operacyjne, konieczność wielu zabezpieczeń	Brak instrumentów dla transgranicznego przetwarzania krajowych kart płatniczych
Wysokie koszty oprogramowania krajowego dla terminali i niskie użycie kart − wysokie koszty transakcji	Stopniowo zwiększające się użycie kart poprzez, obejmujący zasięgiem cały obszar SEPA, plan zastępowania gotówki eurokartami płatniczymi – mniejsze użycie gotówki i zwiększone bezpieczeństwo
Niemożliwość akceptacji wszystkich kart płatniczych – transakcje transgraniczne kartami lokalnymi – zmniejszanie obrotu	Niższe koszty terminali i transakcji poprzez użycie standardowego, wspólnego oprogramowania
Różne procesy reklamacyjne	Spójny, jednolity system akceptacji – wszystkie karty płatnicze przyjmowane we wszystkich terminalach w całej UE – zwiększanie obrotu
Różne metody uwierzytelniania posiadaczy kart (podpis, PIN), różne sposoby wdrażania mikroprocesorów	Niższe koszty operacyjne poprzez standardowe ramy dla wyjątkowych pozycji i odszkodowań konsumenckich
W kilku krajach wiele terminali różnych agentów rozliczeniowych – znaczny poziom skomplikowania obsługi	Obowiązkowe wdrożenie mikroprocesora w standardzie EMV we wszystkich kartach i używanie PIN zarówno dla kart kredytowych, jak i debetowych – obniżenie ilości oszustw kartowych

[27] www.sepapolska.pl

[28] P. Łysakowski, *SEPA- jednolity obszar...,* s. 10.

cd. tab. 3

Wiele różnych systemów zapobiegania oszustwom i raportowania	Jeden terminal, który może służyć wszystkim agentom rozliczeniowym, znaczna redukcja kosztów i operacyjnej złożoności
Ograniczony wybór agentów rozliczeniowych w niektórych państwach	Zharmonizowane ramy raportowania i zapobiegania oszustwom
Wiele platform krajowych jest niedostosowanych do operacji wielokrajowych	Otwarcie rynków na nowych agentów rozliczeniowych, większy wybór usług i nowych produktów. Każdy agent rozliczeniowy może oferować akwizycję kart w całej UE – zwiększony wybór
Brak wspólnych standardów dla rozliczeń i rozrachunku	Wspólne standardy dla rozliczeń i rozrachunku zarówno płatności kartami, jak i systemem polecenia przelewu i polecenia zapłaty – niższe koszty
Wiele barier wejścia ograniczających wybór agentów rozliczeniowych	Usunięcie wielu handlowych i technicznych barier wejścia i zwiększony wybór agentów rozliczeniowych
Ograniczony wybór podmiotów przetwarzających transakcje i systemów kartowych. Wysokie koszty wynikające z mniejszych wolumenów transakcji na poziomie krajowym	Wydzielenie systemów od przetwarzania transakcji, co spowoduje powstanie wielu nowych podmiotów przetwarzających transakcje. Konsolidacja na rynku przetwarzania transakcji, która doprowadzi do zwiększenia skali operacji i niższych kosztów dzięki ekonomii skali
Różne cykle czasowe i SLA dla przetwarzania płatności krajowych i transgranicznych	Jednolite cykle czasowe i SLA dla płatności we wszystkich krajach – ulepszenie przepływu gotówki
Różne systemy i standardy dla poleceń zapłaty i przelewu w każdym kraju, różne procesy i metody ustanowienia i pierwszej płatności przy poleceniu zapłaty	Redukcja kosztów poprzez polecenie zapłaty i polecenie przelewu SEPA oraz wspólne standardy. Szansa na zharmonizowane, bezpieczne i zagwarantowane tzw. remittance data (140 znaków), wspólny dla całego obszaru SEPA proces zlecenia zawierający automatyczną inicjację pierwszej płatności w ciągu 5 dni
Różne ramy handlowe i prawne dla rozliczeń płatności w kilku krajach	Wspólne ramy prawne i pewność zastosowania w każdym państwie. Jednolite ramy czasowe dla rozliczeń krajowych i transgranicznych, bez daty waluty, opłaty niepobierane z kwoty przelewu, ulepszone numery rachunków i dostęp do całego obszaru SEPA

Ź r ó d ł o: www.sepapolska.pl

Największą grupę beneficjentów stanowią konsumenci. Dostęp do ujednoliconych produktów płatniczych w całej strefie euro ma ułatwić dokonywanie codziennych płatności[29] (tabela 4).

Tabela 4. Korzyści dla konsumentów po wprowadzeniu Jednolitego Obszaru Płatności w Euro

Dziś – przed SEPA	**Jutro – SEPA**
Tylko płatności ograniczone do rynku krajowego, odrębne usługi płatności za granicą: inne zasady, koszty, terminy realizacji, brak przejrzystości, wygody, niezrozumiałe procedury	Płatności dokonywane będą z banku krajowego do jakiegokolwiek kraju na obszarze SEPA przy użyciu wspólnych standardów, na podstawie tych samych zasad
Płatność za granicą: Krajowe karty płatnicze często nie są akceptowane w innych państwach. Często korzystamy z bankomatów – za duża ilość gotówki w portfelu zwiększa obawy o bezpieczeństwo. Brak jest przejrzystości w obliczaniu opłat pobieranych przy dokonywaniu transakcji za granicą. Zauważalne są znaczne różnice wyglądu przebiegu transakcji za granicą	Możliwość korzystania z jednej karty płatniczej we wszystkich punktach usługowo-handlowych na obszarze SEPA. Zmniejszy się liczba transakcji w bankomatach, a zwiększy stopień używania kart płatniczych-mniej gotówki w portfelu, większa wygoda i bezpieczeństwo. Pełna przejrzystość opłat i kursów wymiany we wszystkich państwach Unii. Transakcje przeprowadzane będą na tych samych zasadach
Niekiedy transakcje internetowe i telefoniczne możliwe są wyłącznie w ramach rynku krajowego. Często istnieją obawy o bezpieczeństwo transakcji elektronicznych, jak również o ochronę praw konsumentów i ewentualne rozwiązywanie sporów na tym tle	Płatności elektroniczne i mobilne, wykonywane na podstawie tych samych zasad i standardów na całym obszarze SEPA, cechować się będą dużym bezpieczeństwem. Nowe ramy prawne zapewnią większą ochronę konsumenta
Różnorodne usługi przesyłania pieniędzy oraz dokonywania płatności poza rynkiem krajowym, opóźnienia w transferach pieniężnych, potrącanie opłat z kwoty transferowanej	Ulepszona, konkurencyjna cenowo obsługa wszystkich płatności poza rynkiem krajowym z nowymi numerami rachunków, brak pobierania opłat z kwoty transferu – na rachunek odbiorcy dociera pełna kwota przelewu w określonym z góry, pewnym terminie
Niespójne procesy przetwarzania poleceń zapłaty. Złożone procesy zlecenia płatności i procesy jego zmiany (na niektórych rynkach)	Standardowe zasady polecenia zapłaty dla wszystkich państw obszaru euro. Wspólne procesy zlecenia dla ustanowienia, pierwszej płatności i zmian danych stałych
Wydłużone terminy przetwarzania wynagrodzeń i innych płatności na niektórych rynkach	Przewidywalne ramy czasowe transakcji oferowane przez banki bez obniżenia aktualnego poziomu usług
Złożone opłaty bankowe za usługi płatnicze	W pełni jawne koszty, opłaty i kursy wymiany dla płatności
Zróżnicowanie poziomu ochrony konsumenta w zależności od prawa krajowego	Wspólne zasady ochrony konsumenta w całej Unii Europejskiej

[29] EBC, *The Impact of The Single European Payments Area*, Frankfurt 2007.

cd. tab. 4

Ograniczony wybór banków, które oferują usługi płatnicze (na niektórych rynkach) dostosowane dla osób przebywających za granicą lub często podróżujących	Zwiększony wybór i możliwość wybrania konta o najniższych kosztach i najwyższej funkcjonalności we wszystkich krajach SEPA
Wspólne systemy transferu rent i emerytur w przypadku pobytu poza granicami własnego kraju	Jednolite procedury transferu rent i emerytur w przewidywalnych i jasnych ramach czasowych

Ź r ó d ł o: www.sepapolska.pl

Lista korzyści z wprowadzenia i dostosowania się do standardów SEPA jest długa zarówno dla przedsiębiorców, osób fizycznych, jak też banków. Pomimo postępów we wdrażaniu rozwiązań pozwalających na integrację w dziedzinie bezgotówkowych płatności detalicznych pozostaje jeszcze wiele do zrobienia w tym zakresie. Doprowadzenie do sytuacji, w której konsumenci będą mogli dokonywać płatności z jednego rachunku i przy wykorzystaniu jednolitych instrumentów płatniczych równie szybko, łatwo i bezpiecznie jak czynią w skali krajowej, wymaga jeszcze czasu.

4. Podsumowanie

Rynek płatności podlega istotnym przemianom. Przeobrażenia dokonują się zarówno w skali globalnej, jak również, w szczególności, w skali lokalnej – europejskiej. Na szczeblu unijnym podejmowane są inicjatywy mające na celu zintegrowanie europejskiego rynku płatności, m.in. poprzez zniesienie barier w dokonywaniu płatności, ujednolicenie instrumentów płatniczych oraz uproszczenie procedur dokonywania płatności. Podejmowane inicjatywy mają charakter „oddolny", jak w przypadku budowy jednolitego obszaru płatności w euro (SEPA), a także „odgórny", jak w przypadku m.in. Dyrektywy PSD, stanowiącej fundament prawny dla SEPA. Jednolity Obszar Płatności w euro stanowi kolejny krok dalszej integracji europejskiej, a jego wprowadzenie ma nieść korzyści dla banków, przedsiębiorców i konsumentów. Banki muszą dostosować swoje strategie działania do zmieniającej się sytuacji na rynku płatności. Jedne skorzystają z możliwości obsługi międzynarodowych sieci handlowych poprzez oferowanie paneuropejskich instrumentów płatniczych, redukując ilość połączeń z wieloma platformami rozliczeniowymi. Dla innych banków (mniejszych, lokalnych) rozwiązaniem może okazać się outsoursing usług transakcyjnych. Czas pokaże, które instytucje kredytowe wykorzystają zmiany i najtrafniej zidentyfikują obszary swojej działalności, pozwalające na zwiększenie dochodów. SEPA ma również nieść korzyści dla przedsiębiorców Eurolandu. Konsolidacja płatności i zarządzanie płynnością w jednym miejscu ma zapewnić oszczędność czasu i kosztów, a usługi

płatnicze SEPA umożliwić mają wykorzystanie dodatkowych funkcji, takich jak np. fakturowanie elektroniczne czy elektroniczne uzgadnianie sald. Ujednolicone produkty płatnicze w całej strefie euro mają ułatwić dokonywanie przez konsumentów codziennych płatności, a także obniżyć ich koszty. Pełna przejrzystość opłat i kursów ma przyczynić się do większego wykorzystania kart płatniczych, zmniejszając obrót gotówkowy.

Korzyści związane z wprowadzeniem i dostosowaniem się do standardów SEPA są znaczne, jednakże droga pozwalająca na pełną integrację w tym obszarze jest nadal długa i kręta. Pozostaje jeszcze wiele do zrobienia, by płatności międzynarodowe w Europie były dokonywane równie szybko, łatwo i bezpiecznie jak w skali krajowej.

Literatura

De Ploey W., Denecker O., Kehrmann T., Mc Kinsey&Company, *European Payment Profit Pool Analysis: Casting Light in Murky Water,* 2005.

EPC Road map 2004 – 2010, European Payments Council, Brussels 2005.

Euroland: Our Single Payment Area!, European Payments Council "White Paper", Brussels 2002.

Europäische Integration im Zahlungsverkehr und in der Wertpapierabwicklung. Rede von Dr Hans Georg Fabritus, Frankfurt am Main, 17 November 2009.

Jednolity Obszar Płatności w Euro (SEPA). ECB *Zintegrowany rynek płatności detalicznych*, Frankfurt am Main 2006.

Kearney, A. T., *Rewolucja SEPA. Wyzwania dla rynku kart i płatności w Europie i w Polsce*, Konferencja Związku Banków Polskich, Warszawa, 31 marca–1 kwietnia 2008.

Kuchciak I., *SEPA jako element integracji systemów płatniczych – analiza szans i zagrożeń*, w: *Rynek finansów. Inspiracje z integracji finansowej,* red. P. Karpuś, J. Węcławski, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 2008.

Łysakowski P., *SEPA – jednolity obszar płatności w euro*, w: *Integracja rynków finansowych w Unii Europejskiej od A do Z,* „Bank i Kredyt" 2007, nr 11-12.

Mai H., *SEPA: Changing times for payments*, DB Research, 2009.

Regulacja Parlamentu Europejskiego i Komisji Europejskiej (nr 2560/2001) w sprawie płatności transgranicznych w euro.

Rybiński K., *Jednolity Obszar Płatności w Euro z perspektywy Narodowego Banku Polskiego*, Konferencja Związku Banków Polskich: *Jednolity Obszar Płatności w Euro, Struktura Organizacyjna SEPA w Polsce – SEPA PL*, 10 października 2006.

SEPA – bankowa rewolucja, Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, Zeszyty BRE Bank – CASE, nr 90, 2007.

SEPA: potential benefits at stake. Researching the impact of SEPA on the paymentsmarket and its stakeholders, ec. europa. eu/internal_market/payments/docs/sepa/sepa-capgemini_study=final_report_en. pdf, stan na 17.04.2008

SEPA-Lastschriften erfolgreich gestartet. Pressenotiz der Deutschen Bundesbank, Frankfurt am Main, 2 November 2009.

Skinner C., *The future of finance after SEPA*, Wiley Finance, 2008.
Słownik bankowości i finansów, Peter Collin Publishing, Wydawnictwo Wilga, Warszawa 2000.
The economic impact of the single euro payments area, ECB Occasional Paper Series, nr 71, August 2007.
Żabińska J., *Harmonizacja infrastruktury rozrachunkowo-rozliczeniowej w procesie budowy jednolitego europejskiego rynku finansowego,* w: *Harmonizacja rynków finansowych i finansów przedsiębiorstw w skali międzynarodowej,* red. A. Bogus, M. Wypych, Difin, Warszawa 2007.
Żabińska J., Sarnik–Sawicka A., *SEPA jako katalizator procesów integracyjnych na europejskich rynkach finansowych*, w: *Rynek finansów. Inspiracje z integracji finansowej,* red. P. Karpuś, J. Węcławski, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 2008.
www.sepapolska.pl